

پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک

علی مشهدی^۱، عطیه شاه‌حسینی^{۲*}

چکیده

دولت‌ها با استفاده از اصل حاکمیت همیشه مجاز به اقدام به هر گونه فعالیتی با این دستاویز که توسط حقوق بین‌الملل منع نشده است، نیستند. بنابراین برابر روند فعلی دیگر دولت‌ها تنها در خصوص ارتکاب اعمال متخلفانه مسئولیت نمی‌یابند و در مورد اعمال منع‌نشده فوق‌العاده خطرناک که خطر بروز صدمات برون‌مرزی محتمل نیز دارند، ممکن است صاحب مسئولیت در زمینه پیشگیری و به حداقل رساندن صدمات ناشی از بروز حادثه شوند. تجربه و یافته‌های علمی بیانگر این است که باید اقدامات پیشگیرانه در ارتباط با محیط زیست هم به دلایل زیست‌محیطی و هم اقتصادی به‌عنوان «قاعده طلایی» مورد توجه واقع شود، چراکه این موضوع تضمین‌کننده عدم ورود خسارت به محیط زیست است. این اقدام به‌علت هزینه‌های گران در مقابل جبران خسارت وارده از نظر اقتصادی نیز توجیه‌پذیر است. این واقعیتی اساسی است که هدف اساسی همه معاهدات بین‌المللی زیست‌محیطی پیشگیری از تخریب و آلودگی ابعاد مختلف محیط زیست است. با توجه به اینکه وظیفه تدوین و توسعه حقوق بین‌الملل بر عهده کمیسیون حقوق بین‌الملل است و از آنجا که بحث پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی از موضوعات پراهمیت جهان امروز محسوب می‌شود، از اواخر دهه ۱۹۷۰ کمیسیون تلاش خود را برای تهیه پیش‌نویس کنوانسیون جامع در زمینه پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی فرامرزی آغاز کرد.

واژگان کلیدی

اعمال منع‌نشده، پیشگیری، خسارت زیست‌محیطی، کمیسیون حقوق بین‌الملل، مسئولیت دولت‌ها.

۱. دانشیار گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم.

۲. کارشناس ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم (نویسنده مسئول).

Email: shahhosseini.Atieh70@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۸/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۲/۰۶

مقدمه

با وجود دستاوردهای بی‌شمار علم و فناوری جدید برای دولت‌ها و جوامع انسانی، فناوری در برخی حوزه‌ها به ضد خود تبدیل شده است. وقوع انقلاب صنعتی، گسترش صنایع و افزایش سریع جمعیت موجب دخالت‌های روزافزون بشر در محیط زیست و بروز پی‌درپی بحران‌های زیست‌محیطی شد. از این رو به‌منظور حمایت و حفاظت از محیط زیست، به تدریج اندیشه وضع و تدوین قواعد و مقررات جهانی شکل گرفت.

براساس حقوق بین‌الملل سنتی، دولت‌ها بر قلمرو خویش و منابع طبیعی موجود در آن از حاکمیتی مطلق و صلاحیتی انحصاری برخوردار بودند؛ حال آنکه "حقوق بین‌الملل محیط زیست" ماهیتاً این اصول سنتی (اصل حاکمیت مطلق و عدم محدودیت در بهره‌برداری از منابع) را به چالش طلبید، زیرا بر مبنای یافته‌های جدید، محیط زیست مرز نمی‌پذیرد و حیطة صلاحیت سرزمینی دولت‌ها را درمی‌نوردد. اگرچه در ظاهر دولت‌ها در قلمرو خویش حق حاکمیت مطلق دارند، ولی نظام بین‌المللی متشکل از کشورهای برابر، ترسیم‌کننده چهره‌ای نسبی از حاکمیت کشورهاست و آزادی و استقلال هر دولت را منوط به عدم تحدید آزادی دول دیگر می‌سازد. بر این اساس در حقوق بین‌الملل محیط زیست، جلوگیری از آلودگی مورد تأکید قرار گرفته و معیارهای جهانی مشترکی نیز در این زمینه اتخاذ شده است (Francioni&Scovazzi, 1991:12).

به‌علاوه، مطابق با اصل استفاده غیر زیانبار از سرزمین که یکی از اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست محسوب می‌شود و در اعلامیه استکهلم پیش‌بینی شده است، دولت‌ها براساس منشور سازمان ملل متحد و اصول مقررات بین‌المللی دارای حق حاکمیت برای استخراج منابع خود، مطابق با سیاست‌های زیست‌محیطی خود هستند و مسئول‌اند ترتیبی دهند تا فعالیت‌های انجام‌گرفته در حیطة صلاحیت یا نظارت آنها موجب ورود زیان به محیط زیست سایر کشورها یا مناطق خارج از صلاحیت ملی آنها نشود.

فلسفه وجودی پیدایش نظریه محدودیت در اعمال حقوق یا پیشگیری ضرر و زیان ناشی از اعمال حقوقی یا انجام یک عمل قانونی به ضروریات زیستن در حیات اجتماعی برمی‌گردد. ورود به جوامع انسانی و زیست در آنها، محدود بودن حقوق اعضای آن را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. نظم و حیات در اجتماع انسانی آنگاه محقق می‌شود که اعمال افراد موجبات اضرار دیگران را فراهم نیاورد.

حقوقدانان بین‌المللی این نظریه را از حقوق داخلی به عرصه روابط بین‌المللی منتقل کرده و قابلیت اعمال آن به‌عنوان یک قاعده در روابط فی‌مابین دولت‌ها را تأیید کرده‌اند (Barron, 1987:651). رأی دادگاه داورى در قضیه تریل اسملتر را باید نقطه آغاز ورود نظریه

"محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق خود" به نظام حقوق بین‌الملل تلقی کرد. این رأی بعدها توسط دادگاه‌های بین‌المللی دیگر نیز تأیید و در مقررات بسیاری از معاهدات و اسناد بین‌المللی درج شد.

با مطرح شدن نظریه مسئولیت دولت‌ها در اعمال حقوق و مسئولیت آنها در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از اعمال منع‌نشده یا انجام فعالیت‌های خطرناک و به‌منظور رفع نارسایی‌ها و خلأهای موجود، کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد از اواخر دهه ۱۹۷۰ تلاش خود را برای تهیه پیش‌نویس کنوانسیون جامع در این زمینه آغاز کرد. این تلاش به تهیه پیش‌نویس مقررات بین‌المللی در زمینه پیشگیری از ضرر و زیان فرامرزی با عنوان "پیشگیری از خسارات فرامرزی ناشی از اعمال مخاطره‌آمیز" در سال ۲۰۰۱ منجر شد (زمانی، ۱۳۸۱: ۳۶).

در ادامه ضمن بیان اقدامات کمیسیون حقوق بین‌الملل در تدوین مقرراتی جامع در زمینه پیشگیری و بررسی اهمیت پیشگیری، به اشکال پیشگیری از ضرر و زیان فرامرزی زیست‌محیطی و ماهیت این تعهد پرداخته خواهد شد.

سیر ظهور و تثبیت نظریه محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق خود

افراد در اعمال حقوق قانونی خود نباید موجب اضرار به حقوق و منافع دیگران شوند. این اصل از جمله اصول مسلم حقوقی محسوب می‌شود و امروزه تقریباً در تمامی نظام‌های حقوقی ملی پذیرفته شده است. ضرورت وجودی این اصل به ملزومات و نیازهای زندگی اجتماعی برمی‌گردد. اگر افراد حقوق خود را بدون توجه به حقوق و منافع دیگران اعمال کنند، نوعی بی‌نظمی در روابط بین آنها ایجاد می‌شود و پایه‌های حیات اجتماعی متزلزل خواهد شد. ضرورت وجودی پیدایش این نظریه در حقوق بین‌الملل همانند ضرورت وجودی پیدایش آن در نظام‌های حقوقی ملی بوده است. اجتماع دولت‌ها و برقراری نظم نسبی در آن آنگاه می‌تواند تحقق یابد که اعضای این اجتماع (دولت‌ها) به‌نحوی حقوق خود را اعمال کنند که موجب اضرار به دیگران نشود. از آن هنگام که دولت‌ها چنین محدودیتی در اعمال حقوق خود را پذیرفتند، اجتماع دولت‌ها نیز شکل گرفت (Mosler, 1984: 310).

بنیانگذاران حقوق بین‌الملل نوین و آنهایی که اصل حاکمیت دولت‌ها، برابری آنها و اصل عدم مداخله را به‌عنوان اصول بنیادین این حقوق اعلام کرده‌اند، در واقع نظریه محدود بودن دولت‌ها در اعمال حقوق و مسئولیت آنها در پیشگیری ضرر ناشی از چنین اعمال حقوقی را نیز به‌طور کلی تأیید کرده‌اند. دولت‌های ملی^۱ در کنفرانس ۱۶۴۸ وستفالی، در مورد ایجاد

۱. منظور دولتهایی هستند که با کنفرانس صلح وستفالی به استقلال رسیدند و به‌عنوان دول خودمختار دارای

اجتماع دولت‌ها هرچند به‌نحو ابتدایی، توافق کرده و از طریق پذیرش اصولی چون تساوی حاکمیت‌ها، عدم مداخله در امور یکدیگر، محدودیت بر اعمال حقوق خود را تأیید کردند (Castro Rial, 1987:478)

با توسعه و پیشرفت فعالیت‌های صنعتی و اقتصادی در جهان نظریه محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق خود به‌صورت جدی‌تری مطرح شده و زمینه تبدیل آن به یک قاعده حقوقی بیشتر شد.^۱ این نظریه از حقوق داخلی به عرصه روابط بین‌المللی منتقل شده و در روابط فی‌مابین دولت‌ها مجرا شده است. همچنین داوران دادگاه رسیدگی‌کننده در قضیه تریل اسملتر قابلیت اعمال این نظریه در حقوق بین‌الملل را چنین تأیید کردند: «... هیچ دولتی حق ندارد به‌نحوی از سرزمین خود استفاده نموده یا اجازه استفاده از آن را به دیگری صادر نماید که موجب زیان به سرزمین، اموال و اشخاص دولت دیگر گردد ...».^۲ رأی دادگاه داوری در قضیه تریل اسملتر را باید نقطه آغاز ورود نظریه «محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق خود» به نظام حقوق بین‌الملل تلقی کرد. این رأی بعدها توسط دادگاه‌های بین‌المللی دیگر نیز تأیید شد و در مقررات بسیاری از معاهدات و اسناد بین‌المللی درج شد. برای نمونه بعدها این اصل (محدودیت ...) در قضایای کانال کورفو^۳، سم‌پاشی هوایی، دریاچه لانو و مشروعیت کاربرد سلاح‌های هسته‌ای^۴ تأیید و با عبارات دیگری تکرار شده است. برای مثال در قضیه دریاچه لانو دیوان داوری در رأی خود اعلام داشت که فرانسه هرچند می‌تواند از حقوق خود استفاده کند، نمی‌تواند منافع اسپانیا را نادیده بگیرد، اسپانیا نیز حق دارد احترام خویش را مدنظر قرار دهد و منافعی را درخواست کند.^۵ ملاحظه می‌شود که داور در قضیه مذکور با اعلام ذی‌حق بودن فرانسه در بهره‌برداری از حقوق مشروع خود، آن را محدود به رعایت منافع اسپانیا می‌کند و اسپانیا را در خصوص اینکه از فرانسه بخواهد تا منافع آن را هم در نظر بگیرد، محق می‌داند. معاهدات و اسناد بین‌المللی دیگر نیز اصل یادشده را در مقررات خود مورد تأیید و تأکید قرار دادند (Sands, 1988:13-14). در سال ۱۹۷۲م، اعلامیه نهایی کنفرانس محیط زیست استکهلم در مورد محیط زیست انسانی، مسئولیت دولت‌ها در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از اعمال حقوقی یا فعالیت‌های قانونی را یک اصل بین‌المللی تلقی کرد و اعلام داشت: «دولت‌ها براساس منشور سازمان ملل متحد و اصول حقوق بین‌الملل، دارای حق حاکمه مبنی بر بهره‌برداری از منابع خود به موجب سیاست‌های زیست‌محیطی‌شان هستند، و مسئولیت دارند

حاکمیت شناخته شدند.

1. Year book of International law commission, 1980, part I, p.256.
2. United Nations, Report of international Arbitral Awards, Vol III, United Nations publication, Sales no.v.2, 1949, p.1911.
3. Corfu channel, Merits, Judgment, Icj Reports, 1949, p.22.
4. Icj Advisory opinion Report, 1996, para 29.
5. UNRIAA, Vol xII, p.316.

تضمین کنند که فعالیت‌های آنها در چارچوب صلاحیت و کنترلشان موجب خسارت به محیط زیست دیگر دولت‌ها یا مناطق فراتر از حدود صلاحیت ملی‌شان نگردد^۱. بیست سال بعد، اعلامیه نهایی کنفرانس ریو در زمینه محیط زیست و توسعه موجودیت اصل مذکور را در مقررات خود تکرار و تأیید کرد.^۲

پذیرش نظریه محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق خود و مسئولیت آنها در پیشگیری ضرر ناشی از فعالیت منع‌نشده در نظام حقوق بین‌الملل نیز با مقاومت‌ها و مخالفت‌هایی مواجه بوده است. با این حال، این نظریه به تدریج جایگاه خود را در روابط بین‌الملل پیدا کرد و به قاعده حقوق بین‌الملل تبدیل شد. همان‌طور که ICJ در قضیه مشروعیت کاربرد سلاح اتمی اعلام کرده است، بخشی از مجموعه حقوق بین‌الملل محیط زیست محسوب می‌شود.

اقدامات کمیسیون حقوق بین‌الملل در تدوین طرح پیشگیری خسارت فرامرزی ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل (۲۰۰۱)

در پی طرح ورود نظریه محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق یا مسئولیت آنها در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از اعمال منع‌نشده یا انجام فعالیت قانونی به نظام حقوق بین‌الملل و تبدیل تدریجی آن به یک قاعده کلی حقوق بین‌الملل، کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد در اواخر دهه ۱۹۷۰ درصد برآمد مجموعه مقرراتی را براساس نظریه یا قاعده فوق و با هدف روشن کردن عناصر و اجزا و چگونگی اجرای آن تهیه، تدوین و تصویب کند. در سال ۱۹۷۸م، کمیسیون موضوع را تحت عنوان "مسئولیت بین‌المللی برای آثار زیانبار ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل"^۳ در دستور کار خود قرار داد (مظفری، ۱۳۷۹:۱۲۳). کمیسیون حقوق بین‌الملل با دو مشکل عمده روبه‌رو بود: مشکل اول اینکه، کمیسیون نیاز به پذیرش گسترده‌ای از سوی دولت‌ها داشت و فقط برخی از دولت‌ها با آن موافق بودند. مشکل دوم کمیسیون این بود که، نظام جدید و تعهداتی که در نتیجه ارتکاب این اعمال به وجود می‌آید، کاملاً متفاوت از نظام مسئولیت بین‌المللی در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی بود؛ بنابراین گنجاندن قواعد مربوط به این اعمال، در طول مسئولیت در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی، کار مشکلی بود (Rosenstock, 2002:24).

در ژوئیه ۱۹۷۸ کارگروهی برای رسیدگی به این امر تشکیل شد و آقای روبرت کوانتین باکستر را به‌عنوان مخبر ویژه برای موضوع منصوب کرد.

1. Stockholm Declaration of the United Nations conference on the Human Environment, 16 June 1972, principle 21.
2. Rio Declaration on Environment and Development, 1992, principle 2.
3. International liability for injurious consequences Arising out of Acts not prohibited by international law

نامبرده در خلال سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۴ م پنج گزارش در مورد مسئولیت بین‌المللی به کمیسیون حقوق بین‌الملل تقدیم کرد (Sucharitkul, 1996:829). پروفیسور کوانتین باکستر به‌طور خاص در گزارش ۱۹۸۲ خود به کمیسیون رئیس کلی مربوط به‌عنوان مسئولیت^۱ را مطرح کرد.^۲ این رئیس کلی نشان داد که در موارد صدمه یا خطر صدمه و در جایی که عمل خلافی از ناحیه کشورها یا عامل (کارگزار) ارتکاب نیافته به وجود یک رژیم همکاری بین‌المللی و در جهت به حداقل رساندن خطر صدمه و به حداکثر رساندن منافع قربانی در قالب رژیمی برای جبران خسارات وارده نیاز است (Rosenstock, op., cit:795).

این مواد به مواردی مربوط می‌شود که خطر شایان ملاحظه‌ای قلمرو کشوری جز کشور محل انجام فعالیت ذی‌ربط را تهدید کند. این پیش‌نویس قلمرو مقررات خود را محدود به پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک کرده و شامل پیشگیری زیان‌های غیر فرامرزی نمی‌شود. منظور از فعالیت در پیش‌نویس مذکور فعالیتی است که توسط حقوق بین‌الملل منع نشده باشد. در حقیقت پیش‌نویس با محدود کردن دامنه شمول این فعالیت‌ها تفکیکی میان این نوع مسئولیت با مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه بین‌المللی ایجاد کرده است. پیش‌نویس در خصوص اعمال غیرممنوع در حقوق بین‌الملل فرض را بر جواز فعالیت گذاشته و ممنوع بودن آن را مستلزم ارائه دلیل دانسته است. از طرفی براساس این پیش‌نویس دو نوع تعهد برای دولت‌ها وجود دارد. یکی تعهد به پیشگیری از ضرر و زیان فرامرزی و دیگری تعهد به کاهش بروز چنین ضرر و زیان‌هایی. به‌عبارت دیگر دولت منشأ فعالیت متعهد است که از ضرر و زیان فرامرزی پیشگیری کند و اگر توانایی ایفای چنین تعهدی را نداشت، ملزم است در جهت کاهش خطر بروز این ضرر و زیان اقدام کند (تفقدی یوسفی، ۱۳۹۲:۷۵).

کار کمیسیون مدتی به تعویق افتاد تا اینکه در سال ۱۹۹۷ م کمیسیون حقوق بین‌الملل به این نتیجه رسید که موضوع باید طی دو بخش جداگانه به‌صورت پیشگیری زیان‌های ناشی از اعمال منع‌نشده و جبران زیان‌های ناشی از این اعمال مورد بحث و بررسی قرار گیرد. بنابراین کمیسیون حقوق بین‌الملل با توجه به اهمیت موضوع پیشگیری تصمیم گرفت موضوع پیشگیری را به‌طور جداگانه دنبال کند. کمیسیون در جلسهٔ چهل‌ونهم خود مطالعهٔ موضوع «پیشگیری از خسارت فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»^۳ را بر عهده گرفت و آقای رائو به‌عنوان گزارشگر ویژه انتخاب شد. در مورد دامنه شمول این پیش‌نویس، گزارشگر ویژه معتقد است که این پیش‌نویس کلیهٔ فعالیت‌ها از جمله فعالیت‌های نظامی مجاز را اگر امکان ایراد

1. liability

2. un. Doc.A/cn.4/ser.A/1982/Add.1,part.1.

3. Prevention of Transboundary Damage from Hazardous Activities.

آسیب به محیط زیست دارند، در برمی‌گیرد. همچنین وی معتقد است که قواعد زیادی که در مورد پیشگیری در این پیش‌نویس وجود دارد، جنبه تکمیلی دارند؛ یعنی زمانی اجرا می‌شوند که هیچ موافقت‌نامه یا متن حقوقی روشنی در این مورد وجود نداشته باشد (لسانی، ۱۳۸۰: ۵۷-۵۶).

کمیسیون کار خود را در خصوص این بخش از موضوع براساس گزارش‌های گزارشگر ویژه و اطلاعات دریافتی از دولت‌ها طی جلسات پنجاهم تا پنجاه‌وسوم از سال ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۱ ادامه داد.

کمیسیون در سال ۲۰۰۱م آخرین متن پیش‌نویس مواد در زمینه پیشگیری از خسارت فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک را، شامل مقدمه، ۱۹ ماده پیش‌نویس و تفسیر آنها، به مجمع عمومی فرستاد.^۱ مجمع عمومی طی قطعنامه ۵۶/۸۲ مورخ ۱۲ دسامبر ۲۰۰۱ از کار ارزشمند کمیسیون در خصوص مسئله پیشگیری در موضوع مسئولیت بین‌المللی برای خسارات ناشی از اعمال منع‌نشده توسط حقوق بین‌الملل (پیشگیری از خسارت فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک) قدردانی کرد.

در نتیجه در سال ۲۰۰۱م، کمیسیون در پنجاه‌وسومین نشست خود بخش اول طرح خود یعنی پیش‌نویس مقررات بین‌المللی در زمینه پیشگیری از ضرر و زیان فرامرزی را با عنوان «پیشگیری از خسارات فرامرزی ناشی از اعمال مخاطره‌آمیز»^۲ به پایان رساند و تصویب آن از سوی سازمان ملل متحد در قالب یک کنوانسیون بین‌المللی را خواستار شد. هرچند هنوز این پیش‌نویس به سند بین‌المللی الزام‌آوری تبدیل نشده است، تشریح مقررات آن می‌تواند تا حد چشمگیری وضعیت حقوقی فعلی مسئولیت دولت‌ها در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از انجام فعالیت‌های منع‌نشده را مشخص کند.^۳

این پیش‌نویس متضمن یک سلسله قواعد و مقرراتی در زمینه مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در پیشگیری و کاهش ضرر و زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های ممنوع نشده دولت‌هاست. مقررات پیش‌نویس ۲۰۰۱ در زمینه پیشگیری ضرر و زیان با هدف برقراری عدالت میان منافع متعارض کشورها تنظیم شده است و توانسته تا حدودی میزان مسئولیت دولت پیشگیری‌کننده و حدود حقوق و منافع دولت یا دولت‌های احتمالاً متضرر شونده را مشخص کند. این پیش‌نویس هنوز به یک کنوانسیون بین‌المللی الزام‌آور حقوقی تبدیل نشده و به امضا و تصویب دولت‌ها نرسیده است. به نظر برخی حقوقدانان از لحاظ شکلی اعتبار پیش‌نویس‌های

1. UN.Doc. A/CN.4/L.601.

2. prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, Adopted by The International Law Commission at its fifty-third session (2001).

3. sixth committee Hears of proposed Treaty on Transboundary Harm Resulting from Hazardous Activities, GA,L,3191, 5/November 2001, Cited in : <http://www.unis.univie.ac.at>

کمیسیون حقوق بین‌الملل، از جمله پیش‌نویس حاضر، در حد اعتبار دکترین یا نظریه حقوقدانان است که از منابع فرعی یا کمکی حقوق بین‌الملل محسوب می‌شود (Vallat, 1986: 188-189). اعطای چنین اعتباری به پیش‌نویس‌های کمیسیون به‌نظر نمی‌آید که منعکس‌کننده واقعی و کامل نقش و اهمیتی که حقوق بین‌الملل بر این نهاد و فعالیت‌های آن قائل شده است، باشد. منشور سازمان ملل متحد، به‌واسطه مجمع عمومی، مسئولیت تدوین و توسعه حقوق بین‌الملل را به کمیسیون حقوق بین‌الملل واگذار کرده است. اعطای چنین مسئولیتی به این نهاد از سوی منشور ملل متحد، به نظرها و دیدگاه‌های اعضای آن اعتبار و منزلتی فراتر از دکترین می‌بخشد.

اما به لحاظ محتوایی، قواعد و مقررات مندرج در پیش‌نویس ۲۰۰۱، همان‌طور که بیان شد، در اغلب موارد انعکاس و تکرار مقررات معاهدات بین‌المللی و قواعد عرفی محسوب می‌شود. از این لحاظ این قواعد و مقررات جدای از قالب شکلی پیش‌نویس کمیسیون، بر دولت‌های مربوط الزام‌آورند (یدائی امناب، ۱۳۸۹: ۶۰).

نظر به مطالب مذکور آنچه در کل می‌توان گفت این است که در حال حاضر، به‌رغم برخی مخالفت‌ها^۱ در نظام حقوق بین‌المللی تردیدی در خصوص وجود حقوق بین‌الملل عام^۲ مبنی بر تعهد دولت‌ها به پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های ممنوع‌نشده وجود ندارد. این قاعده، دولت‌ها را ملزم به پیشگیری یا کاهش ضرر و زیان ناشی از چنین فعالیت‌هایی کرده است. پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل بر مبنای این قاعده سعی کرده است قواعد و مقررات عامی را در زمینه چگونگی پیشگیری چنین ضرر و زیان‌هایی تدوین کند.

۱. حقوقدانان معتقد به عرفی نبودن یا قراردادی بودن تعهد دولت‌ها به پیشگیری ضرر و زیان ناشی از اعمال حقوق یا انجام فعالیت قانونی، در توجیه نظر خود به تحلیل آرای محاکم بین‌المللی قضایی که چنین تعهد را یادآور شده‌اند، پرداخته‌اند. به نظر این حقوقدانان مبنای حکم داوری در دعوای تریل اسملتر، که برای اولین بار چنین تعهدی را اعلام کرد، قرارداد دوجانبه فی‌مابین دولت کانادا و ایالات متحده آمریکا بود. در این قضیه هرگز این مسئله که رفتار کانادا اصول و قواعد عرفی را نقض نموده است، مطرح نشد. همین‌طور در قضیه دریاچه لانو، محکمه داوری براساس یک قرارداد مرضی‌الطرفین مسئولیت دولت‌ها در پیشگیری از ضرر و زیان را اعلام کرد. ر.ک: موسوی، ۱۳۸۰: ۶۰ - ۵۸.

۲. حقوقدانان معتقد به عرفی بودن اصل مسئولیت دولت‌ها در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از فعالیت‌های ممنوع‌نشده در این زمینه به اقدامات احتیاطی یکجانبه دولت‌های انگلیس و ایالات متحده به‌هنگام انجام آزمایش‌های هسته‌ای در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ (در آن موقع هنوز حقوق بین‌الملل آزمایش‌های هسته‌ای را ممنوع نکرده بود)، اشاره کرده و آن را *opinio Juris* عرف بین‌الملل تلقی کرده‌اند. اینکه آنها بدون هیچ تعهد قراردادی خود را ملزم به اتخاذ تدابیری جهت پیشگیری یا کاهش ضرر و زیان ناشی از آزمایش‌های هسته‌ای خود کردند، دلالت بر عرفی بودن اصل پیشگیری دارد. ر.ک: Barron, op.cit., p.653

شایان ذکر است که در ژوئن ۲۰۰۶، کمیسیون حقوق بین‌الملل بخش دوم طرح یادشده را با عنوان «پیش‌نویس اصول تخصیص زیان در خسارت فرامرزی ناشی از اعمال مخاطره‌آمیز»^۱ به اتمام رسانید. طرح پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل را باید آخرین وضعیت حقوق بین‌الملل عام^۲ راجع به پیشگیری و کاهش ضرر و زیان ناشی از اعمال حقوق یا انجام فعالیت‌های ممنوع‌نشده تلقی کرد.

تعهدات و اصول پیش‌بینی‌شده در طرح مواد کمیسیون

موضوع مسئولیت اعمال منع‌نشده محدود به موضوع محیط زیست نمی‌شود، اما بی‌شک مرکز ثقل آن در این زمینه است. تجربه نشان داده است که خسارت وارده به محیط زیست پس از وقوع دیگر به شکل سابق قابل بازگشت نیست. زمانی که گونه‌ای از حیوانات از بین می‌رود، دیگر نمی‌توان آن را زنده کرد، خاکی که آلوده شده باشد، می‌بایست دهه‌ها بگذرد تا دوباره قابل بازگشت گردد. بنابراین هدف اولیه باید پیشگیری از بروز خسارت باشد.

همچنین آلودگی ناشی از یک فاجعه عظیم می‌تواند چنان ابعاد وسیعی پیدا کند که جبران خسارت از حیث فنی و مالی را غیرممکن سازد. برای مثال پس از حادثه چرنوبیل عضو شوروی سابق کمیسیون حقوق بین‌الملل بیان داشت که کشورهای همسایه این کشور به‌جای درخواست غرامت می‌بایست به این کشور کمک کنند. به نظر کارشناسان کمیسیون براندتلند فعالیت‌های مورد بحث ما در اصل قانونی نیستند. ماده ۱۰ اصول کلی مصوب این گروه تحت عنوان «پیشگیری و کاهش مداخله زیست‌محیطی فرامرزی» در خصوص منابع طبیعی و محیط زیست بیان می‌دارد: (Barboza, 1994:360)

«دولت‌ها می‌بایست بدون لطمه زدن به اصول تعیین‌شده در مواد ۱۱ و ۱۲، هر گونه مداخله زیست‌محیطی فرامرزی یا خطر آن را که آسیب جدی ایجاد کند، پیشگیری یا کاهش دهند.»

خطر آسیب جدی مدنظر این گروه دقیقاً معادل فعالیت خطرناک است که در مسئولیت اعمال منع‌نشده توسط کمیسیون طرح شده است. در بخش دیگری از اصول مصوب این گروه آمده است: «درحالی‌که فعالیت‌هایی که خطر ایجاد خسارت جدی را تشدید می‌کنند می‌بایست

1. Draft principles on the Allocation of loss in the case of Transboundary Harm Arising out of Hazardous Activities.
2. General International law.

عبارت حقوق بین‌الملل عام به قواعد ناشی از معاهدات چندجانبه (قانون‌ساز) اطلاق می‌شود که مورد پذیرش تعداد گسترده‌ای از دولت‌ها واقع شده است. این قواعد اغلب به کل مناطق جهان مربوط شده و ماهیت آنها اساساً جهانی (universal) است. ر.ک: redsoe & Boleslaw A, 1981:P.13.

در اصل پیشگیری یا کاهش داده شوند، در خصوص برخی فعالیت‌های خطرناک، غیرقانونی بودن عمل زمانی از بین می‌رود که تمامی اقدامات احتیاط‌آمیز و پیشگیرانه برای جلوگیری از تحقق یافتن خطر صورت پذیرد و سود ناشی از فعالیت بسیار بیشتر از سود به‌دست‌آمده از بین بردن خطر آن با پایان دادن به فعالیت باشد» (Ibid:361). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود این بند یک شرط دیگر نیز اضافه می‌کند: آزمون تعادل منافع ایجادشده توسط فعالیت و منافع جلوگیری از خطر با پایان دادن به فعالیت می‌بایست به نفع ادامه فعالیت باشد.

بی‌شک پیشگیری می‌بایست براساس ویژگی‌های خاص فعالیت مورد نظر انتخاب شود. اقدامات مدنظر برای پیشگیری از خطر فعالیت‌های مربوط به انرژی اتمی با اقدامات لازم برای جلوگیری از آلودگی آب‌های سطحی یکسان نیست. در نتیجه در تعیین رژیم مسئولیت نمی‌توان مشکلات فنی را که در زمینه‌های مختلف ممکن است ایجاد شود، تحت یک نظام حل کرد (Vinuales&Dupuy,2015:7). در ادامه شروط پیشگیرانه که طبق برخی کنوانسیون‌های بین‌المللی، دولت مبدأ می‌بایست از آنها تبعیت کند، آمده است.

تعهد به پیشگیری

پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل، دولت منشأ انجام اعمال مخاطره‌آمیز متضمن ضرر زیان فرامرزی را ملزم به اتخاذ تمام اقدامات مقتضی به‌منظور پیشگیری از خسارت فرامرزی مهم یا کاهش خطر آن کرده است.^۱ این تعهد در واقع بیانگر همان قاعده قدیمی اسلامی لاضرر^۲ در حقوق داخلی ایران است که قابلیت اعمال آن در روابط بین‌دولت‌ها نخستین بار در دعوای کارخانه ذوب^۳ اعلام شد و پس از آن در مقررات اسناد بین‌المللی مختلفی از جمله اعلامیه‌های استکهلم (۱۹۷۲) و ریو (۱۹۹۲) درج شد.

همان‌طور که از مقررات این پیش‌نویس پیداست، پیش‌نویس مذکور دو نوع تعهد مجزا را بر عهده دولت‌های منشأ قرار داده است: اول، تعهد به پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی و دوم، تعهد به کاهش خطر بروز چنین ضرر و زیان‌هایی. باید توجه داشت که اولویت در اینجا با تعهد اول است و اگر دولت نتواند تعهد خود به پیشگیری از ضرر و زیان را ایفا کند، در آن صورت ملزم است در جهت کاهش خطر بروز این ضرر و زیان اقدام کند.^۴ تعهد دولت‌های منشأ به انجام تمام اقدامات لازم جهت پیشگیری ضرر یا کاهش خطر آن به اعمال مخاطره‌آمیز موجود

1. Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, Adopted by International law commission at its fifty-third session(2001),Article 3.

2. Sic utere Tuo ut Alienum Non Laedas.Black's law dictionary,10th edition,(2014),p.1380

3. Trail smelter

4. Commentaries to the Draft Articles on prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities,p.390.

محدود نمی‌شود و این تعهد به اتخاذ اقدامات مقتضی به منظور پیشگیری زیان از اعمال آتی که متضمن چنین خطری هستند نیز تسری پیدا می‌کند.^۱

اهمیت پیشگیری در حقوق بین‌الملل

مسئله شایان ذکر در این پیش‌نویس^۲ اهمیت خاصی است که به مسئله پیشگیری داده شده است؛ پیشگیری در مورد فعالیت‌های خطرناکی است که ممکن است زیان‌های مرزگذر مهمی را سبب شوند. پیشگیری در این پیش‌نویس وظیفه و تکلیف عمومی دولت‌ها محسوب می‌شود. نکته خاص در این پیش‌نویس اهمیت پیشگیری است که قبلاً در کمتر سند بین‌المللی شاهد قائل شدن چنین اهمیتی برای پیشگیری بوده‌ایم. در اینجا پیشگیری یک مفهوم مهم موضوعی است و به حدی اهمیت دارد که تعهد به ترمیم درمان و جبران خسارت نیز زیرمجموعه‌های پیشگیری ذکر شده است. در واقع پیشگیری در اینجا یک نظام ترجیحی نسبت به جبران خسارت است، چراکه همواره جبران خسارت نمی‌تواند تمام آلام زیان‌دیده را بکاهد. پرداخت مبلغی پول در مقابل جان انسان، به نظر می‌رسد جبران خسارت نباشد، البته چاره دیگری هم وجود ندارد، اما با پیشگیری مناسب می‌توان وجود سانحه‌ای را در ریشه خشکاند (لسانی، پیشین: ۱۷-۱۸).

اشکال پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی

پیش‌نویس ۲۰۰۱ کمیسیون، چگونگی پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک را مورد توجه قرار داده و برای این منظور روش‌ها و ترتیباتی را به شرح ذیل مقرر کرده است. هرچند ممکن است روندی متفاوت از آنچه در ذیل آورده می‌شود، در کنوانسیون‌های دیگر اشاره شده باشد، ولی همان‌طور که ذکر شد، مبنای تحقیق در زمینه پیشگیری طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل است.

اعطای مجوز^۳

یکی از لوازم پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک نظارت بر انجام آن فعالیت‌ها از همان ابتداست. دولت منشأ باید انجام چنین فعالیتی را منوط به اجازه قبلی خود کند. بند ۱ از ماده ۶ طرح پیش‌نویس ۲۰۰۱ در این خصوص اشعار داشته است:

---

1. Ibid., p.391.

2. Commentaries to the draft articles on prevention of transboundary harm from hazardous activities.

3. Authorization.

«دولت منشأ فعالیت باید اجازه قبلی خود نسبت به فعالیت‌های ذیل را الزامی سازد:

۱. هر نوع فعالیت متضمن خطر فرامرزی در سرزمین یا مکان‌های تحت کنترل و صلاحیت؛
۲. هر نوع تغییر عمده در این فعالیت؛
۳. هر نوع طرحی که هدف آن تغییر یک فعالیت به فعالیت متضمن خطر فرامرزی می‌باشد.»

این اجازه باید نسبت به فعالیت‌هایی که در حال انجام است نیز اعمال شود. همین طور امکان بازنگری در فعالیت‌های اجازه داده شده لازم است و در صورت قصور در انجام شرایط اجازه، دولت صادرکننده جواز حق لغو جواز چنین فعالیتی را خواهد داشت. به طوری که پیداست، لزوم اجازه قبلی در انجام فعالیت‌های خطرناک فقط حق دولت‌ها نیست و تکلیف آنها نیز محسوب می‌شود. صدور چنین اجازه‌ای موجب نظارت و اشراف بر انجام فعالیت‌ها در قلمرو تحت حاکمیت، صلاحیت و کنترل دولت‌ها می‌شود. تغییر و تحولات چنین فعالیت‌هایی نیز باید با اجازه دولت‌ها صورت گیرد تا شرایط برای نظارت کامل آنها بر انجام فعالیت‌های خطرناک فراهم آید.^۱ شاید نظر به چنین تکلیفی بود که دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه کانال کورفو اعلام کرد که فرض بر این است که هر دولتی از رویدادهای گوشه و کنار سرزمین خود آگاه است یا باید آگاه باشد.^۲ کسب چنین اجازه‌ای باید مبتنی بر ارزیابی ریسک ناشی از فعالیت پرخطر و احتمال ورود صدمات فرامرزی، به ویژه ارزیابی پیامدهای زیست‌محیطی باشد. این امر مبین آن است که کشور منشأ پیش از تصمیم به اعطای مجوز به عاملان فعالیت‌های پرخطر باید از ارزیابی صورت گرفته در خصوص خطر صدمات فرامرزی ناشی از آن فعالیت اطمینان حاصل کند (Gillespie, 2007: 157-158). این ارزیابی، کشور مربوطه را قادر می‌سازد تا در خصوص وسعت و ماهیت خطری که آن فعالیت در بردارد، آگاه شود و در نتیجه نوع اقدامات بازدارنده‌ای را که باید اتخاذ شود، تعیین کند.

ارزیابی خطر^۳

دولت منشأ فعالیت، قبل از اعطای اجازه به انجام فعالیت‌های خطرناک، باید اطمینان حاصل کند که ارزیابی کافی برای تعیین حدود و ماهیت خطر آن فعالیت به عمل آورده است (Craig, 2008: 3)، مانند تقویم و ارزیابی آثار احتمالی آن فعالیت بر اشخاص یا اموال و همچنین محیط زیست سایر دولت‌ها و از ارزیابی‌های صورت گرفته در خصوص خطرهای ناشی از

1. Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, pp.399-400.

2. ICJ Reports 1949, p. 44.

3. Assessment of Risk.

فعالیت‌های موجب ضرر فرامرزی اطمینان حاصل کند. ماده ۷ طرح پیش‌نویس ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل در این خصوص اشعار داشته است: «هر نوع تصمیم در خصوص اجازه به یک فعالیت در چارچوب مواد حاضر باید، به‌ویژه، بر ارزیابی ضرر فرامرزی احتمالی ناشی از آن فعالیت، از جمله ارزیابی اثرات زیست‌محیطی آن، مبتنی باشد». اشخاص خصوصی یا دولتی که قصد انجام یک فعالیت متضمن خطر را دارند، باید خطرهای احتمالی ناشی از فعالیت‌های خود را ارزیابی کرده و هنگام درخواست برای اجازه آن فعالیت، مدارک مربوط به آن را به دولت منشأ ارائه کنند. دولت‌ها پس از آنکه اطمینان حاصل کردند که ارزیابی مورد نظر صورت گرفته است، به صدور جواز اقدام خواهند کرد. این ارزیابی‌ها این امکان را برای دولت فراهم خواهد آورد تا از حدود و ماهیت خطر مطلع شوند و اقدامات پیشگیرانه لازم در آن مورد را اتخاذ کنند.^۱ برخی از اسناد بین‌المللی لزوم ارزیابی خطرهای احتمالی ناشی از فعالیت‌های خطرناک را در مقررات خود مورد توجه و تأیید قرار داده‌اند.^۲ دادگاه داوری در قضیه کارخانه ذوب بر اهمیت ارزیابی پیامدهای احتمالی ناشی از فعالیت‌های متضمن خطرها تأکید کرد.^۳

اعلام و اطلاع^۴

تعهد به اطلاع‌رسانی، همکاری و مشورت و کمک در مواقع اضطراری زیست‌محیطی از اصول اساسی حقوق بین‌الملل محیط زیست است. براساس این اصل اگر ارزیابی (خطر) بر خطر بروز ضرر فرامرزی دلالت کند، دولت منشأ ملزم است این خطر و ارزیابی انجام‌گرفته را به‌موقع به دولت یا دولت‌های احتمالاً متأثرشونده از خطر، اطلاع دهد و اطلاعات فنی و سایر اطلاعات مرتبط را به‌موقع به آن دولت یا دولت‌ها، ارسال کند. در این حالت دولت منشأ نباید ظرف شش ماه و تا زمان دریافت پاسخ از جانب آن دولت یا دولت‌ها، اقدام به صدور جواز نسبت به فعالیت مورد نظر کند.^۵ همان‌طور که پیداست این تعهد دولت‌ها در مواردی است که ارزیابی‌ها بر خطر بروز ضرر و زیان فرامرزی دلالت کند والا در مواردی که چنین خطری وجود ندارد، این تعهد

1. Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, p.402.

۲. اعلامیه ۱۹۹۲ ریو در این خصوص اشعار داشته است: «ارزیابی تأثیر زیست‌محیطی، به‌عنوان یک ابزار ملی، باید نسبت به فعالیت‌های پیشنهادی که احتمالاً تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر محیط زیست داشته و منوط بر تصمیم مقام ملی صالح باشند انجام شود.» (اصل ۱۷). به‌غیر از اعلامیه ریو، ماده ۱۱ کنوانسیون کویت راجع به محیط زیست خلیج فارس؛ مواد ۲۰۵ و ۲۰۶ کنوانسیون حقوق دریاهای همین‌طور کنوانسیون ۱۹۹۱ جده نیز بر لزوم ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فعالیت‌ها تأکید کرده‌اند.

3. Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, p.402.

4. Notification and Information.

5. Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, Article 8.

منتفی است.^۱

دیوان بین‌المللی دادگستری، در رأی خود، در قضیه کانال کورفو تعهد دولت‌ها به مطلع ساختن دیگر دولت‌ها از وجود خطر در سرزمین خود را یادآور شده و مبانی چنین تعهدی را «ملاحظات بنیادین انسانی»^۲ اعلام کرد.^۳ همچنین در قضیه دریاچه لانو نیز این اصل مورد استناد قرار گرفت و دیوان داوری به اصل تعهد به اطلاع‌رسانی خطرهای احتمالی به‌عنوان یکی از مصادیق اصل «حسن همجواری» اشاره کرد (Francioni, 1991: 203-235).

در حال حاضر اسناد بین‌المللی مختلفی این تعهد را در مقررات خود تأیید کرده‌اند.^۴ سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در اسناد و مکاتبات خود بارها به وجود تعهد دولت‌ها مبنی بر اطلاع خطر احتمالی ناشی از یک فعالیت اشاره کرده و آن را یکی از اصول شناخته‌شده و مسلم بین‌المللی تلقی کرده است.^۵ نحوه اطلاع خطرها و ضررهای احتمالی به دولت‌های احتمالاً متأثرشونده به اختیار خود دولت‌های اطلاع‌دهنده گذاشته شده است. این اطلاع می‌تواند از طریق مکاتبات دیپلماتیک مستقیم یا از کانال یک سازمان بین‌المللی ذی‌صلاح و ذی‌ارتباط صورت گیرد.^۶ علاوه بر این اطلاع، دولت منشأ ملزم است اطلاعات فنی و دیگر اطلاعاتی را که مبنای ارزیابی از آن خطر بوده است، به دولت‌های متأثرشونده ارائه کند. طرح پیش‌نویس ۲۰۰۱ در ماده ۱۱ خود، در مقابل این تعهد، دولت‌ها را از این حق برخوردار ساخته است که در چنین مواردی اطلاعات لازم را از دولت منشأ فعالیت درخواست کند.

1. Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, p.406.
2. Elementary Consideration of Humanity.
3. ICJ Reports, 1949, p.22.

۴. از جمله می‌توان به اسناد ذیل اشاره کرد:

- Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context(1991), Article 3.
  - Convention on Transboundary Effects of Industrial Accidents, Articles 3,10.
- اصل ۱۹ اعلامیه ریو راجع به محیط زیست و توسعه نیز اشعار داشته است: «دولت‌ها باید قبلاً و با فاصله زمانی کافی دولت‌هایی را که در معرض خطر هستند مطلع نموده و کلیه اطلاعات ضروری در خصوص فعالیت‌هایی که می‌توانند دارای آثار فرامرزی منفی جدی بر محیط زیست باشد را در اختیار این دولت‌ها قرار دهند و به سرعت و با حسن نیت کامل با آن‌ها مشورت کنند.»
- همچنین ماده ۱۹۸ کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها اعلام می‌دارد: «وقتی دولتی از مواردی آگاه می‌شود که محیط زیست دریایی در معرض خطر قریب‌الوقوع خسارت دیدن است و یا به آن خسارت وارد شده است بلافاصله موضوع را به سایر دولی که احتمال می‌دهد که چنین خسارتی به آنها لطمه بزند، همچنین به سازمان‌های بین‌المللی ذی‌صلاح اطلاع خواهد داد.»
5. OECD, OECD and the Environment, Paris.1986, p.142, Cited in: Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, p.152.
  6. Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, p.408.

در قضیه کارخانه اکسید ترکیبی (ایرلند- انگلستان)^۱ دادگاه داوری وجود چنین حقی را تأیید کرد. به موجب ماده ۱۱ طرح پیش‌نویس، اگر دولتی با در اختیار داشتن دلایل معقولی معتقد باشد که برنامه‌ریزی برای فعالیتی یا انجام فعالیتی در کشور منشأ ممکن است متضمن خطر ضرر فرامرزی شایان ملاحظه برای آن باشد، می‌تواند از دولت منشأ بخواهد که اطلاعات (همان اطلاعاتی که تعهد به ارائه آنها دارد) راجع به آن فعالیت را برای آن فراهم آورد. در این صورت اگر دولت منشأ معتقد باشد که چنین تعهدی ندارد، موضوع را توأم با اسناد و مدارک مربوط در مدت زمان معقول به اطلاع دولت درخواست‌کننده خواهد رساند. اگر دولت اخیر قانع نشود، به درخواست آن، طرفین بلافاصله وارد مشورت خواهند شد. در جریان مشورت، در صورت درخواست دولت احتمالاً متأثر، دولت منشأ، تدابیر ممکن و معقولی برای کاهش خطر ناشی از آن فعالیت، و در صورت اقتضای تعلیق فعالیت مورد نظر، برای مدت معقول را به‌کار خواهد بست.^۲

تبادل اطلاعات و اعلام خطرها و زیان‌های احتمالی به عموم

طریقه دیگر پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی تبادل اطلاعات بین دولت‌های منشأ و احتمالاً متأثرشونده در زمینه فعالیت‌های متضمن ضرر و همین‌طور اطلاع وضعیت این فعالیت‌ها به عموم است. در همین زمینه ماده ۱۲ طرح پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ در خصوص تبادل اطلاعات بین دولت‌های منشأ و احتمالاً متأثرشونده پیرامون فعالیت‌های متضمن ضرر اشعار داشته است:

«در جریان انجام فعالیت، دولت‌های مربوط به‌موقع تمام اطلاعات موجود را که به پیشگیری ضرر فرامرزی قابل ملاحظه از این فعالیت یا کاهش خطر آن مربوط می‌شود را با یکدیگر مبادله خواهند کرد. چنین تبادل اطلاعاتی تا زمانی که دولت‌های مربوط، آن را لازم می‌دانند، حتی پس از خاتمه فعالیت، ادامه خواهد داشت». همچنین ماده ۱۳ طرح پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ در خصوص اعلام خطرها و زیان‌های احتمالی به عموم بیان داشته است:

«دولت‌های مربوط، از طرق مقتضی، باید هر نوع فعالیت در چارچوب این پیش‌نویس را

۱. محکمه داوری رسیدگی‌کننده به دعوای ایرلند علیه انگلستان راجع به تأسیسات هسته‌ای Mixed Oxide Plant این استدلال انگلستان را که تکلیف این دولت به ارائه اطلاعات از فعالیت‌های خود به موجب بند ۱ ماده ۹ کنوانسیون OSPAR (کنوانسیون حمایت از محیط زیست دریایی شمال شرق اقیانوس اطلس) حق مستقیمی برای ایرلند مبنی بر تقاضای اطلاعات مربوطه نمی‌کند، رد کرد و حق ایرلند به تقاضای اطلاعات را تأیید کرد. ر.ک.: Churchil & Scott, 2004:670.

2. Commentaries to Draft Articles on prevention of Harm from Hazardous Activities, pp.418-430.

همراه با اطلاعات ذی ربط راجع به آن فعالیت، خطر و ضرر موجود در آن، که می‌تواند در دیدگاه‌های عموم مؤثر یا تعیین‌کننده باشد، در اختیار آنها قرار دهند»^۱.

تعهد به تبادل اطلاعات پس از آغاز فعالیت متضمن ضرر و زیان احتمالی است و در اینجا هر دو دولت منشأ فعالیت و دولت احتمالاً متأثر ملزم به تبادل اطلاعات شده‌اند. تبادل اطلاعات پس از آغاز فعالیت، نشان‌دهنده ماهیت مستمر تعهد به پیشگیری از ضرر و زیان است. بدین مفهوم که تعهد دولت‌ها به اعمال مراقبت‌های لازم^۲ پس از اعطای جواز به فعالیت و انجام آن فعالیت خاتمه پیدا نمی‌کند. این تعهد تا زمانی که امکان بروز ضرر از آن فعالیت وجود دارد، باقی است. حتی در برخی فعالیت‌ها مانند فعالیت‌های هسته‌ای، تعهد به پیشگیری پس از خاتمه آن فعالیت نیز استمرار پیدا می‌کند. برای مثال خطر ضرر و زیان نیروگاه هسته‌ای که به طور کامل تعطیل و تجهیزات آن جمع‌آوری شده، می‌تواند همچنان وجود داشته باشد و تا زمانی که این وضعیت باقی است، ضرورت تبادل اطلاعات مربوط نیز استمرار خواهد داشت.^۳ دولت‌های مربوط، علاوه بر تعهد به تبادل اطلاعات میان خود، متعهد فراهم آوردن اطلاعات در خصوص فعالیت‌های متضمن خطر به عموم نیز هستند.

امروزه، مطلع شدن از فعالیت‌های متضمن ضرر و زیان زیست‌محیطی حق شناخته‌شده مردم تلقی می‌شود^۴ و تعهد دولت‌ها به ارائه اطلاعات به عموم در راستای فراهم آوردن شرایط برای اجرای چنین حقی توجیه‌پذیر است. دولت‌های مربوط ملزم‌اند اطلاعات لازم در مورد خود فعالیت و نیز ماهیت و حدود خطر و ضرری را که آن متضمن است، به عموم مردم ارائه دهند. منظور از عموم در اینجا افراد، گروه‌های ذی‌نفع (سازمان‌های غیردولتی) و متخصصان مستقل است. اما تعهد دولت‌ها در تبادل اطلاعات، ارائه اطلاعات به عموم و همین‌طور تعهد دولت منشأ در ارائه اطلاعات از فعالیت‌های متضمن خطر ضرر فرامرزی خود به دولت‌های احتمالاً متأثرشونده نامحدود نیست و استثنائات و محدودیت‌هایی در این خصوص وجود دارد. پیش‌نویس کمیسیون، با ابتنا به مقررات قراردادی موجود، این حق را به دولت‌ها اعطا کرده است که در مواردی از اعطای اطلاعات به دیگر دولت امتناع ورزند. به همین سبب ماده ۱۴ طرح پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ اشعار داشته است:

۱. امروزه اسناد متعددی را می‌توان یافت که در آن دولت‌ها ملزم به ارائه اطلاعات مربوط به فعالیت‌های متضمن خطر برای محیط زیست به عموم شده‌اند. رویه قضایی هم این تعهد دولت‌ها را تأیید کرده‌اند.

2. Due Diligence

3. Commentaries to Draft Articles on Prevention of Harm from Hazardous Activities, pp. 420-422.

4. Environmental Right to Know, Available in: <http://www.ombwatch.org/article/archive/97topic ID=2>

«داده‌ها و اطلاعاتی که برای امنیت ملی دولت منشأ و یا برای حراست اسرار صنعتی آن حیاتی است یا به مالکیت معنوی مربوط می‌شود، می‌تواند ارائه نشود، اما دولت منشأ با حسن نیت با دولت احتمالاً متأثر در مورد ارائه اطلاعات به‌قدر ممکن تحت شرایطی همکاری خواهد کرد»^۱.

آمادگی اضطراری و اطلاع وضعیت اضطراری

اقدام دیگری که در پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی یا کاهش خطر آن مؤثر است، داشتن برنامه‌های آماده‌باش اضطراری^۲ است. به‌منظور پاسخ دادن به وضعیت‌های اضطراری، دولت‌های منشأ فعالیت ملزم به تهیه و تدارک برنامه‌های اضطراری هستند. در این خصوص، آنها در صورت لزوم با کشورهای احتمالاً متأثرشونده و همین‌طور سازمان‌های بین‌المللی ذی‌صلاح همکاری خواهند کرد.^۳ تعهد دولت‌ها به توسعه طرح‌های اضطراری برای پیشگیری ضرر و زیان یا کاهش آن ریشه قراردادی دارد و در این زمینه نیز کمیسیون از مقررات معاهدات بین‌المللی متأثر شده است.^۴ هرچند مسئولیت اصلی توسعه این طرح‌ها بر عهده دولت‌های منشأ فعالیت گذاشته شده است، اما در مواردی امکان توسعه این برنامه‌ها بدون کمک و همکاری دولت‌های احتمالاً متأثرشونده و همین‌طور مساعدت‌های سازمان‌های بین‌المللی ذی‌صلاح ممکن نیست و در نتیجه همکاری دولت منشأ با آنها اجتناب‌ناپذیر می‌شود.

تعهد دیگر دولت‌های منشأ، اطلاع یک وضعیت اضطراری به دولت‌های احتمالاً متأثرشونده در سریع‌ترین وقت ممکن است.^۵ اطلاع‌رسانی سریع از جانب کشور منشأ ضرر موجب می‌شود کشورهای دیگر در پیشگیری یا به حداقل رساندن خسارات به محیط زیست خودشان یا

۱. کنوانسیون OSPAR از جمله اسناد بین‌المللی است که در ماده ۹ خود پس از تأکید بر تکلیف دولت‌ها به ارائه اطلاعات از فعالیت‌های متضمن ضرر و زیان زیست‌محیطی و نیز حق دولت‌های احتمالاً متأثر از این فعالیت‌ها مبنی بر درخواست اطلاعات مربوط، استثنائات تکلیف دولت‌ها به ارائه اطلاعات را بیان کرده است. براساس بند ۳ این ماده اگر اطلاعات درخواست شده به مسائل محرمانه رسیدگی‌های عمومی، روابط بین‌الملل، دفاع ملی، امنیت عمومی، رسیدگی‌های قضایی و اداری، اسرار صنعتی، تجاری، اطلاعات شخصی مربوط شود، دولت‌ها می‌توانند از اعطای آن امتناع ورزند.

2. Emergency Preparedness.

۳. ماده ۱۶ طرح پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ به این امر اشاره دارد.

۴. در این خصوص می‌توان به بند ۴ ماده ۲۸ کنوانسیون حقوق استفاده غیر کشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی اشاره کرد که اشعار داشته است:

«در صورت لزوم، دولت‌های آبراه مشترک طرح‌های اضطراری را جهت پاسخ و وضعیت‌های اضطراری، با همکاری دیگر دولت‌های احتمالاً متأثر و سازمان‌های بین‌المللی ذی‌صلاح، تهیه خواهند کرد.»

۵. ماده ۱۷ طرح پیش‌نویس مواد ۲۰۰۱ به این مطلب توجه کرده است.

مناطقى که خارج از صلاحیت آنها به شمار می‌روند، موفق‌تر عمل کنند. بر خلاف تعهد به داشتن طرح‌های اضطراری آماده باش، که به قبل از وقوع حادثه مربوط می‌شود، تعهد به اطلاع وضعیت اضطراری، تعهدی است که پس از بروز وضعیت اضطراری به وجود می‌آید. در اسناد متعدد بین‌المللی به تعهد کشورها در مورد اطلاع‌رسانی در شرایط اضطراری و مواقعی که کشورها در حال انجام فعالیت‌هایی اند که احتمالاً تأثیرات فرامرزی خواهند داشت، اشاره شده است (Louka, 2006: 123) که از مهم‌ترین این اسناد می‌توان به کنوانسیون بازل (ماده ۱۳) و کنوانسیون تنوع زیستی (ماده ۱۴) اشاره کرد. در این زمینه، کمیسیون از مقررات اسناد بین‌المللی لازم‌الاجرا متأثر شده و در پیش‌نویس اساساً مقررات بین‌المللی قبلی را منعکس کرده است.

ماهیت تعهد دولت‌ها در پیشگیری از خسارت فرامرزی

یکی از تحولات مثبتی که در سال‌های اخیر به‌ویژه در عرصه مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات زیست‌محیطی واقع شده است، توجه جامعه بین‌المللی به اقدامات پیشگیرانه است. این امر با نگرش سنتی که براساس آن مسئولیت به دولتی منتسب می‌شود که موجب زیان شده باشد، مغایر است. برای مثال در سال‌های اخیر وضع مقررات در زمینه محیط زیست بین‌المللی به‌صورتی چشمگیر افزایش یافته و رویکرد بازدارنده جدیدی در بسیاری از ترتیبات در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای منعکس شده است (رئیس، ۱۳۸۷: ۸۳).

وظیفه اصلی پیشگیری از خسارات فرامرزی بر عهده دولت‌هاست؛ حال این سؤال پیش می‌آید که این تعهد دولت‌ها به پیشگیری، تعهدی قطعی است؟ آیا دولت‌ها در هر شرایطی ملزم به پیشگیری زیان‌های ناشی از اعمال حقوق خود هستند و اگر به هر دلیلی نتوانند مانع بروز زیان شوند، تعهد خود را نقض کرده‌اند؟

طرح این سؤال اهمیت اساسی دارد، زیرا تعیین نوع یا ماهیت یک تعهد بین‌المللی در تشخیص نقض این تعهد و به تبع آن طرح مسئولیت بین‌المللی دولت نقض‌کننده تعیین‌کننده است. در پاسخ باید گفت که حقوق بین‌الملل عام تعهد مطلق به پیشگیری زیان ناشی از اعمال حق یا انجام فعالیت ممنوع نشده را نپذیرفته است؛ در واقع تعهد دولت‌ها به پیشگیری از زیان فرامرزی یا کاهش خطر آن، تعهد از نوع اعمال مراقبت مقتضی^۱ یا مراقبت‌های لازم یا به عبارتی

1. Ibid.

«Due Diligence» یا «انجام تلاش مقتضی» یا تعهد به وسیله عبارت است از: تلاشی که از جانب یک شخص محتاط معمولی یا یک طرف معقول جهت پیشگیری از ضرر به طرف دیگر یا خود انجام می‌شود. قصور در انجام این تلاش تقصیر یا بی‌احتیاطی (Negligence) تلقی خواهد شد. ر.ک:

Due Diligence, Available in: <http://www.wisegeek.com/what-is-due-diligence.htm>.

تعهد به وسیله است؛ یعنی دولت‌ها تا حد توان و امکانات خود ملزم به پیشگیری هستند و این با خود دولت منشأ است که تشخیص دهد که آیا تعهدات خود براساس مقررات پیش‌نویس مورد بحث را ایفا کرده یا نکرده است. در ارزیابی ایفا یا عدم ایفای تعهد دولت‌ها به پیشگیری باید عواملی مانند وسعت امکانات، مکان و سایر شرایط و موارد به‌کاررفته در آن فعالیت مدنظر قرار گیرد. آنچه ممکن است در یک مقطع زمانی معیار اعمال مراقبت لازم تلقی شود، در مقطع زمانی دیگر این چنین تلقی نشود (رضایی، ۱۳۸۹: ۱۲۷ و ۱۲۹). بنابراین دولت‌ها به‌طور کلی و بدون لحاظ تمام عوامل دخیل در هر وضعیت، به‌طور قهری مسئول خسارات به‌بارآمده تلقی نمی‌شوند.

با وجود این، وضعیت امکانات و توان متعهد به‌هیچ‌وجه نمی‌تواند به‌طور مطلق متعهد را از تعهد خود معاف سازد. اصل ۲۳ اعلامیه ۱۹۷۲ استکهلم و ۱۱ اعلامیه ۱۹۹۲ ریو به‌صراحت ضرورت توجه به توان و امکانات دولت‌ها در ایفای تعهدات خود در زمینه پیشگیری از زیان ناشی از فعالیت‌های منع‌نشده را مورد تأکید قرار داده‌اند.

همچنین اصل ۲ اعلامیه ۱۹۹۲ ریو بیان می‌کند: «تکلیف پیشگیری از ایجاد زیان اغلب بدین منظور مقرر شده است تا دولت‌ها را ملزم نماید کلیه اقدامات و مراحل "عملی و ممکن" را برای جلوگیری از وقوع خسارت و صدمه به‌عمل آورند»^۱. این اتکا بر معیار عملی و ممکن حاکی از این است که تکلیف دولت‌ها به پیشگیری از زیان نمی‌تواند مطلق باشد و دولت‌ها باید تلاش‌های معقول و متعارف را برای جلوگیری از ایجاد خسارت به‌عمل آورند. مفهوم معقول و متعارف هم این است که تلاش دولت‌ها باید با حسن نیت باشد و حداکثر مساعی آنان را در این زمینه آشکار کند. برخی از اسناد و معاهدات

تقصیر یا بی‌احتیاطی در این مفهوم عبارت است از: «قصور در انجام چیزی که یک انسان معقول (یک شهروند معمولی مسئول) انجام می‌دهد یا انجام چیزی که یک شخص معمولی انجام نمی‌دهد». ر.ک:

Oxford Concise Dictionary of Law, Second Edition, 1990, p.27.

منشأ مفهوم «Due Diligence» در نظام‌های حقوقی ملی را باید در نظریه تقصیر جست‌وجو کرد. به موجب این نظریه شخص در صورتی مقصر شناخته خواهد شد که عملی را که در توان او بوده و انجام آن عرفاً از آن انتظار می‌رفته است، انجام نداده باشد. ر.ک: بادینی، ۱۳۸۴: ۴۳۳.

قوانین ملی کشورهای مختلف مفهوم «Due Diligence» یا «اعمال مراقبت مقتضی» را در مقررات خود مورد توجه قرار داده و به‌عنوان معیاری برای احراز تقصیر اشخاص پذیرفته‌اند. قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران

نیز این مفهوم را معادل با تعدی و تفریط تلقی کرده و به‌عنوان معیار احراز تقصیر پذیرفته است:

ماده ۹۵۱: «تعدی تجاوز نمودن از حدود اذن یا متعارف است نسبت به مال یا حق دیگری».

ماده ۹۵۲: «تفریط عبارت است از ترک عملی که به موجب قرارداد یا متعارف برای حفظ مال غیر، لازم است».

ماده ۹۵۳: «تقصیر اعم است از تفریط و تعدی».

ر.ک: کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۵۷۱-۵۷۰.

1. Rio Declaration, 1992, principle 2.

بین‌المللی هم تعهد به پیشگیری ضرر و زیان را تعهد به وسیله قلمداد کرده‌اند (وفادار، ۱۳۸۶: ۱۰۶).

به طور کلی می‌توان گفت تعهد دولت‌ها به پیشگیری از خسارت فرامرزی، تعهد از نوع اعمال مراقبت‌های مقتضی یا تعهد به وسیله است و این متضمن اتخاذ تلاش‌های معقول و در حد توان و امکان از جانب متعهد است.^۱

نتیجه

حقوق بین‌الملل دولت‌ها را به‌طور کلی به پیشگیری زیان ناشی از اعمال حق یا انجام فعالیت ممنوع نشده متعهد و ملزم کرده است. در این خصوص حقوق بین‌الملل عام دولت‌ها را ملزم کرده است که حقوق خود را به‌نحوی اعمال کنند که موجب زیان دیگران نشوند و چگونگی پیشگیری این زیان‌ها در هر زمینه خاص را به توافقات بعدی دولت‌ها موکول کرده است. در حال حاضر، به‌رغم برخی مخالفت‌ها در نظام حقوق بین‌الملل تردیدی در خصوص وجود قاعده عام عرفی مبتنی بر تعهد دولت‌ها به پیشگیری ضرر و زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های منع‌نشده وجود ندارد. این قاعده، دولت‌ها را ملزم به پیشگیری یا کاهش ضرر و زیان ناشی از چنین فعالیت‌هایی کرده است. به‌عبارت دیگر، دولت‌ها در خصوص این فعالیت‌ها دو وظیفه دارند: اول جلوگیری از بروز حادثه و دوم در صورت بروز حادثه وظیفه دارند صدمات ناشی از آن را به حداقل برسانند و در صورت قصور از انجام وظایف از هر دو جهت مسئولیت به دولت مرتکب فعالیت بازمی‌گردد. کمیسیون حقوق بین‌الملل بر مبنای این قاعده قواعد و مقررات عامی را در زمینه چگونگی پیشگیری چنین ضرر و زیان‌هایی تدوین کرده است. البته محدودیت‌هایی نیز در خصوص پیشگیری از این خسارات وجود دارد. از آن جمله محدودیت مربوط به ماهیت و محتوای تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در خصوص پیشگیری ضرر و زیان ناشی از فعالیت‌های مخاطره‌آمیز است. بدین توضیح که برای احراز نقض یک تعهد بین‌المللی، ملاحظه ماهیت و محتوای آن تعهد ضروری است و اساساً ماهیت تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از فعالیت‌های منع‌نشده، از نوع اعمال «مراقبت‌های مقتضی» است و این‌گونه تعهدات پیشگیری از زیان را به‌صورت مطلق تضمین نمی‌کند. بر همین اساس و به‌دلیل آنکه اسناد مربوط به پیشگیری ضرر و زیان ناشی از فعالیت‌های مخاطره‌آمیز از نوع اعمال مراقبت لازم است، دولت‌ها در هر شرایطی ملزم به جلوگیری و پیشگیری از ورود ضرر و زیان ناشی از این فعالیت‌ها نیستند.

1. Commentaries to the Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, p. 393.

با این همه تا زمانی که پیش‌نویس ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل به یک سند جهانی لازم‌الاجرا تبدیل نشده، نمی‌توان مدعی قواعد و مقررات عامی در زمینه چگونگی پیشگیری ضرر و زیان ناشی از فعالیت‌های منع‌نشده شد. بنابراین تا زمان لازم‌الاجرا شدن پیش‌نویس و اجرای جهانی آن چگونگی پیشگیری ضرر و زیان‌های ناشی از فعالیت‌های منع‌نشده در هر مورد خاص تابع مقررات و موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه خواهد بود.

منابع

کتاب‌ها

۱. بادینی، حسین (۱۳۸۴)، فلسفه مسئولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار، چ اول.
۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰)، قانون مدنی در نظام حقوق کنونی، تهران، میزان، چ سی‌ویکم.
۳. مظفری، محمدحسن (۱۳۷۹)، نظام مسئولیتی حقوق بین‌الملل محیط زیست (مسئولیت آلوده‌کنندگان آب‌ها)، دهلی، انتشارات مکتب اشاعه القرآن، چ اول.
۴. موسوی، سید فضل‌الله (۱۳۸۰)، تحقیقی از دانشگاه هاروارد، حقوق بین‌الملل محیط زیست، تهران، میزان، چ اول.

مقالات

۵. رضایی، صالح (۱۳۸۹)، مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در پیشگیری زیان‌های ناشی از فعالیت‌های هسته‌ای صلح‌آمیز، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، ش ۱، ۱۳۸-۱۲۱.
۶. رئیسی، لیلیا (۱۳۸۷)، بررسی تحولات مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات زیست‌محیطی، حقوق و کالت، ش ۳۷ و ۳۸، ۸۶-۷۷.
۷. زمانی، قاسم (۱۳۸۱)، توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست، پژوهش‌های حقوقی، سال اول، ش ۱، ۵۹-۲۷.
۸. وفادار، علی (۱۳۸۶)، تعهد و مسئولیت دولت‌ها در رعایت محیط زیست، علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره نهم، ش ۱، ۱۱۰-۱۰۱.

پایان‌نامه‌ها

۹. تفقدی یوسفی، سارا (۱۳۹۲)، مسئولیت بین‌المللی برای خسارات ناشی از ریزگردها، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

۱۰. لسانی، سید حسام‌الدین (۱۳۸۰)، مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال آلودگی‌های هسته‌ای، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۱۱. یدایی امناب، محسن (۱۳۸۹)، رویکرد نظام بین‌المللی دولت‌ها در خسارت‌های زیست‌محیطی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

A) Books

12. Bredsoe, Rober.L &, Boleslaw.A, Boczek(1981), The International Law Dictionary, kent state university.
13. castro Rial, J.M(1987), state sovereign Equality, Encyclopedia of public international Law, Vol.10, Elsevier science publishers B.V.
14. Craik, Neil(2008), The international law of Environmental impact assessment, Cambridge university press.
15. Francioni, Francesco(1991), International Cooperation for The Protection of the Environment in the Environmental Protection and International Law, Edited by: W.Lang; H.Neuhold and K.Zemank, London: Graham and Tortman.
16. Francioni, Francesco & Scovazzi, Tullio(1991), International responsibility for Environmental Harm, Graham and Trotman.
17. Gillespie, Alexandre(2007), protected Areas and international environmental law, Martinus Nijhoff publishers..
18. Louka, Elli(2006), International Environmental Law Fairness, Effectiveness, and World Order, Cambridge University press, 3rd edition.
19. Mosler, Herman(1984), International legal community, Encyclopedia of public international law, Elsevier science publisher B.V.
20. Sands, Phillipe(1988), Chernobyl law and communication transboundary nuclear air pollution, the legal Materials, The Hague: Grotius publications.
21. Vallat, Francis(1986), International Law commission, Encyclopedia of public International Law, Elsevier Science publishers B.v.
22. Vinuales, Gorge E & Dupuy, Pierre Marie(2015), International environmental law, Cambridge university press.
23. Black's law dictionary, 10th edition, (2014).
24. Oxford Concise Dictionary of Law, Second Edition, 1990.

B) Articles

25. Barboza, Julio(1994), *International liability for the injurious consequences of acts not prohibited by international law and protection of the environment*, Recueil de cours, vol 247, 293-347.
26. Barran, Jillian(1987), *After chernobyl : Liability for Nuclear accidents under international Law*, colombia Journal of Transnational Law, Vol. 25, 647-672.
27. Churchil, Robin & Scott, Joanne(2004), *Mox Plant Litigation: The First Half-Life*, Intrnational and Comparative Law Quarterly, Vol.53, No.3, 643-676.
28. Rosenstock, Robert(2002), *The ILC and state responsibility*, AJIL(The American journal of International law), Vol.96.
29. Sucharitkul, Sompong(1996), *State responsibility and International liability under International law*, Loyala of Los Angeles International and Comparative law Review, Vol.18, 821-839.

C) Documents

30. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context(1991).
31. Convention on Transboundary Effects of Industrial Accidents.
32. Stockholm Declaration of the United Nations conference on the Human Environment, 16 June 1972
33. Rio Declaration on Environment and Development, 1992.
34. Year book of International law commission,1980,part 1.
35. Draft Articles on prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, Adopted by The International law Commission at its fifty – third session (2001) .
36. un . Doc.A/cn.4/ser.A/1982/Add.1,part.1.
37. UN.Doc. A/CN.4/L.601.
38. United Nations, Report of international Arbitral Awards,Vol III,United Nations publication, Sales no.v.2,1949.

D) Case

39. Corfu channel,Merits,Judgment,Icj Reports,1949,p22
40. Lake Lanoux Arbitration(France V.Spain),24IL.R.101(Arb.Trib,1957).

E) Sites

41. sixth committee Hears of proposed Treaty on Transboundary Harm Resulting from Hazardous Activities , GA,L,3191 , 5 /November 2001 , Cited in : <http://www.unis.univie.ac.at> .
42. Available in:<http://www.ombwatch.org/article/archive/97topicID=2>.
43. Available in: <http://www.wisegeek.com/what-is-due-diligence.htm>.